

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMASI

Açar sözlər: Mürəkkəb sözlər, isim, sifət, say, zərf

Key words: Compound words, noun, adjective, numeral, adverb

Ключевые слова: сложные слова, существительное, прилагательное, числительное, наречие

Hər bir xalqın milli mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas təminatçısıdır. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ana dilimiz xalqımızın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamışdır. Ulu Öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir [2,25].

Azərbaycan dilinin qrammatikasında mürəkkəb sözlər mühüm yer tutur. İki sözün birləşməsi ilə və yaxud defislə yazılan mürəkkəb sözlər müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsi ilə də düzələ bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin tarix boyunca yad təsirlər nəticəsində alınma sözlər qəbul etməsi normal qarşılmalıdır. Dilimizin leksikasında ərəb-fars mənşəli sözlərə tez-tez təsadüf edilir. Alınma sözlərə isimlərdə daha çox rast gəlik [3,14].

Birinci komponentlərdən hansı nitq hissəsilə ifadə edilməsindən asılı olaraq mürəkkəb isimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırıq:

- Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər
- Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər
- Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb isimlər

Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər

Bu sözlər iki ismin yanaşması ilə düzəlir. Birinci isim təyin funksiyasını daşıyır, ikinci isim atributu olur. Bu üsulla düzələn mürəkkəb isimlər bir çox dillərdə (məs.: alman dilində Yandhaus, Kaufmann) özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində bu üsulla düzələn sözlər çoxdur. Məs.: *inyəyarpaq, səbziqovurma, toyuqplov, turşuplov, gilənar, giləmeyvə, qızılquş, cücəplov, ətirşah, kökmeyvə, qayısbaldır, şahdamar, hacıleylak, kəlləçarx, xartut, qanqız, balqabaq, topçiqək, xəmirmaya, çıxırtmaplov, xoruzbeçə, novçabulaq, şeytanbazar, Kürdhacı, nazbalış, şahtərə, çənəbazar, palazqulaq, qızılbaş* və s.

Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər

Bu qismə daxil olan mürəkkəb isimlərin birinci komponentləri olan sifətlər mürəkkəb sözlərin daxilində öz təyinat funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyindən əşyanın adını bildirən sözlə birləşib yeni bir əşya adını əmələ gətirir. Dilimizdə bu üsulla düzələn isimlər çox yayılmışdır. Məs.: *incəsənət, istiot, qaraquş, qaratomyuq, boşqab, qaragilə, qaratikan, sarıbuğda, düzbucaq, alacəhrə, alaqarı, ağcaqayın, ağcamaya, ağcaqanaq, alacaqanad, sarıkök, sarıdimdik, albalı, uzunqulaq, boşboğaz, göygilə, turşgilə, soyuqbulaq, qarabulaq, Ağbulaq, qaraçuxa, Turşsu, Sarıyataq* və s.

Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb isimlər

Bu kimi mürəkkəb sözlərdə birinci komponentlərin sayla ifadə edilməsinə baxmayaraq, mürəkkəb sözün tərkibində bu komponentlər (saylar) təyinedici üzv ola bilmir. Saylar birləşdikləri isimlərlə birlikdə yeni mənalı mürəkkəb sözün əmələ gəlməsinə xidmət edir. Məs.: *üçbucaq, altıbucaq, üçayaq, beşbarmaq, qırxaayaq, qırxqız, yeddiqardaş, Altıağaz, yarımada, Üçtərəp* və s.

Göstərilən mürəkkəb sözlərin birinci komponenti kəmiyyəti, ikinci komponenti isə əşyanı göstərir. Özlüyündə mücərrəd olan say əşyanı kəmiyyətə müəyyən edir, əşya həmişə saya yoldaş olur. Kəmiyyət sanki əşyaya daxil edilir.

Rus dilində mürəkkəb isimlərin birinci komponenti əsas hesab olunur. Bu əsaslar dəyişmir. Məs.: *железо-бетон* mürəkkəb isminin birinci komponenti dəyişməz. Halbuki söz birləşmələrinin birinci komponenti hal, kəmiyyət və cinsə görə dəyişir. Məs.: *железная дорога, железную дорогу, железных дорог* və s. Odur ki, rus dilində mürəkkəb sözlərlə, bir məna verən sabit birləşmələri fərqləndirmək asandır. Azərbaycan dilində isə təyini söz birləşməsi, tərkibi ad və mürəkkəb sözlər arasından sərhəd çəkmək çox çətin olur. Bununla belə, Azərbaycan dilində bir növ təyini söz birləşməsi ilə həmin birləşmə şəklində formalaşan mürəkkəb isimlərin müəyyən fərqini göstərmək olar. Bu fərqlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

- Bu mürəkkəb isimlər də hər hansı isim kimi sifət tərəfindən təyin edilir
- Bu mürəkkəb isimlər, yeni məna kəsb edir
- Bunlar bir vurğuda deyilir və bitişik yazılır
- Vahid tam kimi cümlənin müxtəlif üzvü olur
- Mürəkkəb feillərin ad ilə ifadə olunan komponenti kimi çıxış edir və s.

Mürəkkəb sifətlər

Təyin edən sözün hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına əsasən birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb sifətləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər
- Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

- c) Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb sifətlər
d) Birinci komponentləri zərflərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Dilimizdə göstərilən qrupların məsuldarlığı eyni deyildir. Birinci komponentləri isim və zərf olan mürəkkəb sifətlərin miqdarı nisbətən az olduğu halda, birinci komponentləri sifət və say olan mürəkkəb sifətlər daha çoxdur.

Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Məs.: *yelbeyin (adam), oxyarpaq, dırnaqyarpaq (ağac), palazqulaq (adam), motalpapaq, şələpapaq, şələquyruq, fındıqburun, qozbel (adam), kəlpəysər, ağacayaq, almayanaq, qarğaburun* və s.

Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

İlk baxışdan elə görünür ki, məna münasibətinə görə birinci komponentlər ikinci komponentlərin ifadə etdiyi əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Bununla belə, mürəkkəb sifətin əmələ gəlməsi prosesində ikinci komponent əşyalıq mənasını itirir, o, öz təyini ilə birləşərək mürəkkəb sifətə çevrilir. Müşahidə göstərir ki, sifət isim qrupunun başqa bir əşyanın təyininə çevrilməsi onların çox vaxt bir söz kimi formalaşmasına aparır. Odur ki, belə qruplar başqa sözlərin təyini olduqda bu qrup daxilindəki isimlər onun təyini arasında olan əvvəlki sintaktik əlaqənin səciyyəsi dəyişir. Bu qrup artıq bir lüğəvi vahidə çevrilir. Məs.: “göy-göz adam” birləşməsində “göy-göz” mürəkkəb sifətinin birinci komponenti olan “göy” sözü əslində sifət, ikinci komponenti olan “göz” sözü isə isimdir.

Lakin mürəkkəb sözün tərkibində həmin göy və göz sözləri əvvəlki sintaktik vəzifəsindən məhrum olur. “Göy-göz adam” ifadəsi “göm-göy-göz” (adam) şəklində işlətmək qeyri-mümkündür. Burada dərəcə əlamətindən məhrum olan “göy” sözü sifətliliklə öz əlaqəsini qırılmışdır.

İkinci komponenti (“göz” isim) də yuxarıdakı tərkibdə öz sintaktik vəzifəsini yerinə yetirə bilmir.

“İsmi ən zəruri sintaktik əlamətlərindən biri onun sifət tərəfindən təyin olunmasıdır”. [1-45]

“Göy-göz adam” birləşməsində “göz” sözü başqa sifət tərəfindən təyin olunması bilmir. Məs.: “gözəl və göy-göz adam” birləşməsində “gözəl” sözü “göz” deyil, “adam” sözünün təyini. “Göy” isə adam deyil, göz sözünə aiddir. Halbuki “gözəl və göy paltar” ifadəsində həm “göy”, həm də “gözəl” sözləri paltara aid olub, onu müxtəlif cəhətdən təyin edir. “Göy-göz adam” birləşməsində məqsəd gözün göylüyünü göstərmək deyil, adamın göy-göz olduğunu göstərməkdir. Bunu başqa sözlərdə daha aydın görmək olar. Məs.: “Məclisin ağsaqqal adamı sənəsen”, - cümləsində “ağsaqqal deyər müraciət olunan adamın saqqalı qara da ola bilər. Deməli, məqsəd saqqalın deyil, adamın keyfiyyətini göstərməkdir.

Müasir dilimizdə bu kimi mürəkkəb sifətlər çoxdur. Məs.:

Xoşavaz - ikinci tərəfi fars mənşəli
Ortabab - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Tündməcaz - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Xoşniyyət - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Xoşsöhbət - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Sadaqəlb - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Safqəlb - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Safdil - ikinci tərəfi azərbaycan mənşəli

Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Əşyanın miqdarını bildirən söz təyin etdiyi əşyanın adını bildirən sözlə birləşib, başqa bir əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən söz – mürəkkəb sifət əmələ gətirir. Bu yeni söz bir vurğuda ifadə olunur və onun komponentləri özündən sonrakı ismi birlikdə təyin edir. Məs.:

yeddimərtəbə - ev
dördkünc - mərmər
beşguşə - ulduz
dördgöz - adam
ikiqat - zülm
altıbarmaq - adam
üçyarpaq - ağac
üçkünc, birqat - lay
onikibarmaq - bağırsağ
yarısolğun - üz

Birinci komponenti say bildirən tay, tək, qoşa, yarı, yarım kimi sözlərdən ibarət mürəkkəb sifətlər də bura daxildir. Məs.:

Tayqulp - qab
Taygöz, tayqol - adam
Qoşalülə - tüfəng
Qoşabuynuz - heyvan
Yarıqaranlıq - hava
Yarımsəffaf - su
Yarımsəhra - iqlim
Yarımvəhşi - heyvan

Birinci komponentləri zərflərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Bu kimi sözlərə az təsadüf edilir. Buraya həmişəyaşıl, həmişəcavan, hərdəmxəyal və s. sözlər aiddir. Məs.:

1. *Lətifənin özü hərdəmxəyaldır.* H.M. "Abşeron".

2. *Təzə açan yarpaqlar həmişəcavan şam ağaclarının tünd rəngli qol-budaqlar arasından görünürdü.* H.S., İ.Q. "Uzaq sahillərdə".

Buraya qədər haqqında danışılan mürəkkəb sözlər heç bir şəkilçi qəbul etməyərək yanaşı gəlib birləşən iki və daha çox komponentə malik olan sözlərdən ibarətdir.

Birinci növ təyini söz birləşmələrindən müəyyən söz düzəldici şəkilçilərin əlavəsilə də mürəkkəb sözlər əmələ gətirilir. Dilimizdə təyini söz birləşməsindən mürəkkəb söz əmələ gətirməyə xidmət edən şəkilçilər əsasən bunlardır: -lı, -li, -lu, -lü və -lıq, -lik, -luq, -lük. Məs.: *yadelli, soyuqqanlı, beşqəpiklik, onillik* və s. İlk baxışda sanki bu sözlər təyin edənə (yad, soyuq, beş, on) təyin olunanların (elli, qanlı, qəpiklik, illik) birləşməsilə əmələ gəlmişdir. Lakin diqqət verdikdə bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığı aydınlaşır. Əvvələn, burada ikinci komponentlər ayrıca alındıqda onların ya tam başqa mənada işləndiyi, ya da heç işlənilmədiyi məlum olur. Digər tərəfdən, bu sözlərin təyinləri (birinci komponentlər) -li..., -lıq, ... ilə düzələn sözlərə deyil, həmin şəkilçilərsiz işlənən söz əsaslarına aiddir. Yad "el" sözü, soyuq "qan" sözü, beş "qəpik" sözü, on "il" sözü aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Азарх Н.А. Сложные прилагательные в современном английском языке, Москва 1970
2. Axundov A. Bir neçə söz: Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Təhsil, 1997
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1982
4. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005

Creating compound words**Summary**

The article examines the compound nouns used in the Azerbaijani language. There are also compound words in which the first component is a noun, adjective, numeral, and adverb. Compound nouns created by such methods are widespread in Azerbaijani. When the adjective, numeral and adverb are combined with a noun, a new noun is formed.

Numeral, adjective and adverb, in the case of application of the first component, cannot perform its functions.

Образование сложных слов**Резюме**

В статье исследованы сложные существительные, используемые на азербайджанском языке. Существуют также сложные слова, у которых первый компонент является существительным, прилагательным, числительным и наречием. На азербайджанском языке широко распространены сложные существительные, созданные такими методами. Когда прилагательное, числительное и наречие объединяются с существительным, образуется новое существительное.

Числительное, прилагательное и наречие, в случае применения в первом компоненте, не могут выполнить свои функции.

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova